

I. Místo problematiky politického systému v šetření sociální struktury

Problematika politického systému a zejména politické moci, jež ostatně v určitém smyslu představují synonyma, nepatří v sociologii mezi snadno postižitelné. Oč je pozice a role politické moci silnější v praxi, o to je její pozice slabší v teorii. Tato problematika je odedávna příliš atraktivní, odedávna příliš současná, a tím i příliš přístupná různým mytologiím. Vědecké analýze je tato problematika většinou dostupná jen retrospektivně, když už je dosti vzdálená a když téměř náleží jiné vědní disciplíně — historii. Je proto zcela přirozené, že i empirickému étosu naší sociologie je démonologie moci poměrně vzdálená.

Nicméně v komplexně založeném empirickém šetření sociálního systému nemůže problematika politického systému, a tedy problematika moci, chybět. Není to jen požadavek formální úplnosti šetřených komponentů sociálního systému, politický systém nebývá pouze jedním z řady těchto komponentů: je to požadavek plynoucí z reálné funkce politického systému.

Sociální systém a politický systém bývají běžně ztotožňovány jak praktickými politiky-držiteli moci, tak teoretiky. Pro první jsou všechny složky sociálního systému politickými činiteli, jsou objektem mocenských procesů, pro druhé je politický systém, stejně jako systém sociální, především interakčním systémem, a jako takový je subsystémem sociálního systému. Sociální systém je z tohoto rozšířeného teoretického hlediska chápán široce jako komplex společenských jevů nebo jako systém interakcí plurality aktérů. Toto pojetí sociálního systému zahrnuje i pojetí sociální organizace, tedy jak stránku strukturální, tak stránku procesuální.

Domnívám se, že vzhledem k našemu sociálnímu kontextu není nereálné ani teoretiky neproduktivní akcentování momentu sociální organizace, zejména v podobě politického systému s jeho procesy, jemuž také nejspíše přísluší faktická regulační funkce mezi jednotlivcem a ostatními reálnými produktivními systémy. Politickým systémem v této souvislosti rozumím souhrn věr (ideo-

logie), institucí, elit a technik, jimiž je společnost řízena a jimiž je realizována dominující ideologie. Jako takový může politický systém plnit vzhledem k systému sociálnímu dvě hlavní funkce: V určitých situacích politický systém odráží strukturu ustaveného sociálního systému, udržuje jej a ochraňuje. V jiných situacích politický systém anticipuje sociální systém, transformuje jej. V této situaci bývá politický systém vůči sociálnímu dominujícím, strukturotvorným činitelem, „aktivní formou“, často i se všemi důsledky platonsko-aristotelovského pojetí, kde člověk je občan, společnost je stát (společnost je odpovědná státu, nikoli stát společnosti), ekonomika je politika, morálka je politika, kultura je politika atd. Mezi těmito póly existuje řada přechodů a ani oba krajní typy nejsou absolutně čisté, například udržování daného systému může mít jak formu blízkou se typu laissez-faire (jež nemusí postrádat evoluční prvky transformace), tak některou z rigidních forem konzervace; anticipace může mít jak formu transformace, tak formu destrukce a emergence.

V této souvislosti autor nesdílí v plné míře předpoklad vyjádřený v celkovém projektu šetření o převládnutí systému pracovní profesionálního nad politickým, ani předpoklad jejich vzájemné rovnováhy již v současnosti. V těchto předpokladech jsou pomínuty některé důležité momenty: 1. není uvažován mechanismus působení funkcionální autonomie ustavených organizačních struktur; 2. není uvažována otázka reálných transformačních struktur mezi potenciálem sociální moci a politické moci a jejich souvislostí; 3. není uvažován typ případné rovnováhy obou systémů. Předpoklad buduje spíše na statických než procesuálních aspektech.

Je zřejmé, že politická problematika nemůže vzhledem ke své závažnosti v daném šetření chybět, avšak zároveň možnosti šetření daleko přesahuje. Zkoumat problematiku politického systému by znamenalo orientovat se nejen na statistické údaje a na studované problémy, ale také na některé problémy další, které se i po technické stránce vymykají rámci jednoho šetření. Již jejich nesystematický a pouze ilustrativní výčet ukazuje nemožnost zahrnout je do jednoho výzkumu — i kdyby byl celý orientován k problematice politického systému.

Je to například problematika elit a v jejím rámci zejména otázky diferenciací elit, složení elit, jejich cirkulace, původ, věkové složení, charakter předchozí zkušenosti a vzdělání, apod. Dále je zde problematika par-

ticipace na moci a kontroly moci, tj. zejména problematika dosazování držitelů moci, vykonávání moci (techniky), kontrola moci (nejen jejími adresáty, ale i vzájemná kontrola držitelů moci), mechanismus voleb apod. Pak jde o problematiku společenské funkce konkrétní ideologie, konkrétních hodnot a hodnotových orientací, o charakter norem, o problematiku politické socializace různých vrstev populace, zejména dětí a mládeže, která je velice důležitým činitelem pro budoucí vývoj politického systému, o roli rodiny a státu v tomto procesu apod. Z hlediska vývoje politického systému není zanedbatelná ani problematika, která se začíná vynořovat v souvislosti s technickým vývojem a s novou soustavou řízení, tj. problematika relací několika pyramid — politické, ekonomické a technické. Dále je zde problematika institucí, lokálních struktur, problematika zájmů, zájmových a nátlakových skupin, v neposlední řadě i problematika kulturního systému apod. Zkoumaný vzorek však zachytí v nejlepším případě pouze spodní vrstvy mocenské pyramidy; většina jeho prvků bude zcela mimo ni. Tyto spodní vrstvy budou navíc nesystematickou disperzí pozic, nikoliv funkčně spjatým systémem pozic.

Jak naznačil už předvýzkum, bude patrně možná orientace na jednotlivé pozice moci a jejich držitele, na charakteristiky jednotlivých pozic a držitelů moci; snad bude možné i ověření některých dílčích hypotéz z komplexu tezí o našem politickém systému. Ovšem, makrostrukturální zkoumání moci není obvyklé. Literatura v tomto směru nedává valného poučení. Studie mocenských relací lokálních společenství, institucí a skupin jsou dosud považovány za pionýrské práce. Jak měřit jednotlivé formy mocenských relací? Je možné sestrojit jednoduchou, pro empirické účely potřebnou stupnici moci? Jsou podobné pokusy přijatelné z hlediska gnoseologické korektnosti takové konstrukce? Tyto otázky dosud nejsou uspokojivě vyřešeny. Lépe tomu není — zejména v našich podmínkách — ani v oblasti teorie a terminologie. Proto je výsledek tohoto pokusu značně nejistý. K tomu ještě několik obecných poznámek.

II. Výchozí postuláty a obecné poznámky

1. Moc je funkcionálně nezbytný sociální vztah. Mocenské relace a struktury existují v každém interakčně složitějším organizovaném sociálním systému. Společnost vcelku je možno chápat jako systém mocenských vztahů nejrůznějších sfér (politické, ekonomické, morální, náboženské,

kulturní apod.). Fenomén moci tvoří dynamickou infrastrukturu společnosti a jejích sociopolitických institucí.

2. Mocenské relace jsou strukturovány. V každém sociálním systému jsou normativně a institucionálně definovány, omezovány, regulovány a koncentrovány do několika základních rovin a mocenských kanálů, v určitých formách — zejména pravomoci — jsou systemizovány menší části populace. Strukturované a institucionalizované mocenské relace jako takové jsou do jisté míry analyzovatelné a popsitelné adekvátními postupy a adekvátní terminologií.

V makroměřítku bývá nejčastěji rozlišována moc politická a moc ekonomická, zejména v rovině národní, státní a lokální. Někteří autoři problematizují samo rozlišování sfér moci politické a ekonomické. Je zřejmé, že tato otázka je reálným problémem i při analýze našeho sociálního systému. Jednoznačné řešení této otázky, vyplývající z kontextu vývoje našeho sociálního systému v padesátých letech, je však problematizováno trendy, které se začínají rýsovat zejména zaváděním nové ekonomické soustavy.

Politická moc se pohybuje v prostoru formování, institucionalizace a konfliktu zájmů různých skupin nebo vrstev. Obvykle bývají rozlišovány tři dimenze politické moci: 1. formální struktura vlády, 2. systém neformální kontroly a vlivu na politické instituce a úředníky, 3. vliv na formování veřejného mínění prostředky masové komunikace (tisk, rozhlas, televize, škola, církev, občanská sdružení aj.). Reprezentanty zájmů v této sféře jsou tradičně zejména politické strany, které usilují o získání rozhodujícího podílu na rozhodování v celospolečenských záležitostech, tj. o moc. Mimo tento prostor je sporné mluvit o politických stranách a o sféře politické moci ve vlastním slova smyslu. Pro potřeby socialistické společnosti doplňuje J. J. Wiatr [1] známou Duvergerovu typologii [2] systémů politických stran o typ systému strany hegemonní, jejíž vedoucí úloha je dobrovolně uznávána ostatními stranami, jež žádným způsobem neaspírují na její pozice. Je sporné, zda v tomto případě jde ještě o politické strany, o systém politických stran a o politickou moc v původním slova smyslu. Domnívám se, že uvedené terminologie lze sice používat, ale s vědomím přeneseného smyslu.

Ekonomická moc se pohybuje přibližně v silovém poli trhu a podnikání. Tradičně bývá definována v dimenzích příjmu, bohatství, možností úvěru, kontroly podniku, kontroly mezd apod. Termín „hospodářské řízení“ užívaný v našem sociálním kontextu je charakteristický pro posunutí tradiční sféry moci

ekonomické směrem k moci státní. V tomto posunutí nevystupují ředitel a vedení podniku jako představitelé ekonomického subjektu — podniku v silovém poli trhu, ale spíše jako představitelé státní moci. Charakteristiky definující ekonomickou moc nejsou rozhodovány na úrovni pracujících, ani na úrovni hospodářského vedení, nýbrž centrálně, mimo dosah výrobních jednotek.

Překrývání moci politické, ekonomické a státní vytváří těžko proniknutelnou směs vzájemně se prolínajících vlivů, zprostředkování vůlí, odrazů i transformací zájmů a odpovědností a svými mechanismy se nakonec stává ideálním reprezentantem, výrazem průměrného, nivelizovaného zájmu většiny.

Denivelizační tlak nové soustavy řízení zavádějící tržní vztahy vytváří situaci, v níž se otevírá rozpor mezi nivelizačními (vzhledem k stimulům dosavadního kontextu, v němž nová soustava začíná fungovat), nefunkčními zájmy pracujících a celospolečenským zájmem, manifestovaným novou soustavou řízení.

Řešení tohoto otevírajícího se rozporu vidíme ve vytvoření nových hranic, v nichž by se mohl funkčně pohybovat. Tyto hranice musí přitom odpovídat postulátu demokracie, nemá-li socialismus ztratit svou vlastní tvář. Rozpor mezi zájmem manifestovaným v tezi o stejných žaludcích a celospolečenským zájmem manifestovaným v tezi „každému podle jeho zásluh“ je možno řešit překonáním hranic, které spoutávaly socialistickou demokracii: a) obnovením ekonomické moci v jejích podstatných ukazatelích a funkcích s funkčními centrálními omezeními (nová ekonomická soustava); b) toto obnovení musí být demokratizací této sféry, jež byla poslední oblastí, před níž se zastavil postup buržoazní politické demokracie. Tento bod vyžaduje určitého vysvětlení: Politická demokracie, představující již historický typ demokratického řešení principu autority, se svými mechanismy, procesy a ideály se ustavila jako výsledek úsilí a bojů nejdříve třetího stavu (buržoazie) a potom i průmyslového dělnictva, rolnictva, inteligence — případně i dalších vrstev, vlastního čtvrtého stavu nejnovějších dějin. Tento čtvrtý stav, zejména jeho nejprogresivnější složka, postuloval dovršení demokratických procesů rozšířením principů demokracie i na oblast hospodářskou, postuloval překonání demokracie, která byla jen politická, demokracií sociální.

Socialismus otevírá cestu tomuto vyššímu typu demokracie tím, že prolomuje tabu politických demokracií, které představovala právě oblast hospodářského podnikání. V této situaci však dějiny nastražily svému subjektu jednu ze svých četných lstí, jež způsobila, že prolomení onoho tabu vedlo k ztrátě již ustálených mechanismů formální demokracie (podtrhuji ono formální, ve smyslu selekce a kontroly autority). Tyto problémy jsou věčnými problémy komplexních společností a jsou třídními determinantami pouze modifikovány.

Prolomení ekonomické moci třídy, vyvlast-

nění této moci ve jménu její demokratizace politickou mocí dělnické třídy a jejich spojenců (celého čtvrtého stavu) bylo umožněno spojením této moci politické s mocí státní. Dochází k propojení politické moci reprezentanta čtvrtého stavu se státem a s vyvlastněnou mocí ekonomickou, k postátnění obou mocí ve jménu dovršení a udržení vítězství demokracie. Tato centralizace mocí je chápána jako dočasná. Zde však začíná působit faktor institucionalizovaných organizačních struktur, ustavených jako cílové systémy s mechanismem funkcionální autonomie motivů.

Nová soustava řízení v podstatě navazuje na proces budování optimální selekce demokratické autority, který začal v polovině čtyřicátých let jako proces překonávání tzv. obtíží demokracie na jedné straně, a jako proces dovršování demokracie na straně druhé. V této souvislosti bychom neměli zapomínat, že u nás tehdy šlo o překonání typu výstavby autority v systému mnoha stran v rámci politické demokracie, zatímco v Rusku 1917 šlo v podstatě o překonání autority absolutismu, a sociální proměny v ostatních socialistických zemích v polovině 40. let řešily úkoly podstatně jiné roviny, než jakou představuje překonávání systému politické demokracie.

3. Moc je multidimenzionální, její relace jsou bilaterální. Prostupuje vztahy mezi jednotlivci i mezi skupinami (skupinami v širokém smyslu). Její relace mezi kontrolujícími a kontrolovanými jsou vzájemné, nikoli unilaterální. Mezi občany politického společenství neexistují v tomto smyslu lidé bez moci nebo bez některé její složky.

Termín „moc“ vystihuje schopnost jednotlivců, skupin nebo organizací účinně kontrolovat ostatní skupiny nebo individua a přimět je k jednání v určených intencích, případně i proti jejich vůli. V tomto smyslu je termínem více méně neutrálním, zahrnuje různé formy relací mezi „držiteli“ a „adresáty“ moci, které jsou vzájemné: kontrolující jsou kontrolováni. Asymetričnost mocenské relace není vyloučením její bilaterálnosti; nějaké zpětné vazby ve skutečnosti vždycky existují. Adresáti moci mohou působit na držitele moci často hlouběji než on na ně. Nemusí to být vždy jen prostřednictvím participačního kanálu voleb, ale působením faktorů tkvících v podstatě uspořádání a ve strukturálních vazbách mocenské sítě, v neformální struktuře a skupinách nátlaku. Hlubší analýza pojmů, jimiž je postihována multidimenzionálnost kategorie moci, například legitimita, ile-

gitimita, dominance, vliv, pravomoc, submise, manipulace, zplnomocnění apod., není v tomto kontextu možná.

4. Kromě zřejmých, manifestovaných a analyzovatelných znaků obsahuje fenomén moci řadu reziduálních momentů, které způsobují, že moc je postižitelná spíše retrospektivně než aktuálně, nebo jen velice obtížně a problematičtě. O slabosti kratologie [3] v tomto ohledu se zmiňuje téměř každý autor zabývající se touto oblastí. Mocenské relace nejsou v žádném ohledu vypočitatelné [4] z dané sítě institucí. Vira politické vědy, manifestovaná konstitucionalismem a založená na mechanickém a racionalistickém myšlení 17. a 18. století, že je možný efektivní, racionální kalkul souhry mocenských sil, je v současné době problematizována a opouštěna, zejména na základě evidence dynamiky mocenských sociálních procesů 20. století. „Víme, nebo věříme, že víme, co moc činí, ale nejsme schopni definovat její substanci a esenci.“ [5] Přes tuto fakticitu metodologických obtíží zejména při budování stupnic a jejich srovnatelnosti, při operacionalizaci pojmů těchto ne vždy čitelných a racionálních momentů, přes nutnost apriorního definování velikosti a vah a zařazení ne vždy a ne všude manifestovaných sil, které jsou ponejvíce latentní a potencionální, do našich schémat, přes tato a mnohá další úskalí není možno rezignovat na pokusy o postižení této problematiky.

5. Moc je relativně stabilním faktorem a přes všechny výhrady je možno s ní jako se stabilním faktorem počítat. Instituce tvoří z tohoto hlediska a pro naše účely mikrostruktury organizovaných mocenských vztahů, v nichž a jimiž individua a skupiny vyvíjejí účinný vliv a kontrolu.

III. Pokusy o kategorizaci pozic, obtíže

Komplexní měřítko zkoumání vymezuje i náš specifický předmět zkoumání jako výzkum moci v širokém smyslu, v rozměru komplexní společnosti. Tuto „moc vůbec“, jež by snad mohla být obecně charakterizována jako možnost řízení a kontroly jednání druhých, lze ovšem jen těžko zkoumat a měřit. Jako moc vůbec nemá referenční systém, není pro ni možné jednoznačně definovat empirická kritéria.

Jednou z největších obtíží je, že v příslušném vzorku není zachycen funkční systém interakcí a patrně chybějí různé klíčové pozice, zejména pozice ze sféry kádrové a nukleární elity společnosti. Výčet obtíží není třeba prodlužovat, jejich závažnost je i tak zřejmá. Není jisté, zda výsledky šetření prokáží místo a váhu problematiky moci, které jí vzhledem k jejímu místu a významu ve společnosti přísluší. Skepse v tomto směru jistě není neoprávněná.

Postulát výzkumu této problematiky zahrnoval a) předpoklad stabilizované organizační struktury, racionálně a funkcionálně propojených elementů v kategoriích nadřazenosti a podřízenosti a hierarchie vlivů. Při bližším pohledu je tento předpoklad problematický. Je známo, že vnitřní organizační struktura komplexní společnosti první republiky se stabilizovala přibližně po 10–15 letech [6], během nichž se uvnitř této společnosti neodehrávaly zásadní strukturální sociální změny nebo institucionálně mocenské přesuny. Naproti tomu v naší společnosti nebyla vzhledem k závažnosti takových přesunů stabilizována ani kompozice strat sociálního rozvrstvení, ani institucionální hierarchie. Dosud můžeme v jejich složení vidět prvky starých zborčených organizačních schémat, pronikající novější kompozici nebo jí převrstvené, a již dochází k novému dynamickému převrstvování této kompozice, zejména v souvislosti s novou ekonomickou soustavou. V této situaci je detailnější kategorizování prvků této struktury velice problematické a obtížné. Zejména pak je obtížné odhadnout závažnost a podobu potenciálních participačních kanálů moci vzhledem k očekávaným dynamickým procesům.

Postulát výzkumu této problematiky současně zahrnoval b) představu existence jakéhosi jednotného přehledu této organizační struktury nebo možnosti sestrojení podobného schématu, jehož kvantifikací by bylo možno definovat stupně podílu na řízení, vlivu a moci, a na jejich základě třídit a analyzovat sebraný materiál. Podobné schéma neexistuje. Autor se pokusil takový přehled vypracovat:

1. V kontaktech se Státním statistickým úřadem šlo o vypracování podobné stupnice na základě povolání nebo sfér činnosti. Jednalo se o využití klasifikace povolání, kterou tato instituce chtěla vypracovat a v níž souhrnný číselný znak každého povolání (činnosti) měl zahrnovat i znak pravomoci. Tato klasifikace však nepřekročila stádium návrhu metodického postupu. Autor se pokusil na základě dvou seznamů povolání, „Abecedního a systematického seznamu povolání pro potřeby sčítání lidu 1961“ a „Jednotné klasifikace povolání (5. znění návrhu)“ vypracovat klasifikaci vlastní. Z 13 000 povolání a činností bylo vybráno přibližně 3 300 povolání a činností s určitým předpokládaným

stupněm pravomoci. Tato povolání byla kategorizována do čtyř rovin, z nichž každá obsahovala vedoucí a řadové pracovníky dané úrovně. Na základě zkušeností z benešovské sondy koncem roku 1966 byla tato cesta opuštěna (referentský arch byl podstatně zredukován) a pozornost byla orientována na kategorizaci institucí.

2. Odpovídající schémata nebo podklady pro jejich samostatné sestavení se řešitel pokoušel získat zejména na ÚV KSČ a ve Státní komisi pro řízení a organizaci. K dispozici jsou pouze seznamy vyšších institucí a orgánů, které jsou vzhledem k očekávanému rozložení četností v našem vzorku poměrně indiferentní. Na nižší úrovni jde zejména o resortní a oborové seznamy, přespříliš podrobné na jedné straně a nekompletní na straně druhé.

3. V současném období je dokončován více méně ilustrativní přehled „shluků“ institucí, o nichž předpokládáme, že reprezentují typické instituce lokalizované v jednotlivých vertikálách a horizontálách mocenské pyramidy. Tento přehled bude předmětem posuzování kvalifikovaných soudců, od něhož očekáváme minimalizaci apriorních a subjektivních chyb klasifikace.

IV. Pokus o operacionalizaci problému

1. Schéma mocenské pyramidy může mít různý tvar v souladu s tím, jaký typ moci vystihuje, od typu oligarchického přes transformující mezistupně ke schématu demokratickému s plynulým rozložením atributů. Nebudeme v tomto směru tvarovat žádné schéma; budeme pracovat s neutrálním pojmem a schématem moci v podobě rovnostranného trojúhelníku.

2. Předpokládané rozložení četností šetřeného vzorku se bude pohybovat kolem základny této pyramidy, a pravděpodobně bude z větší části rozloženo pod její základnou. Předpokládaná většina jednotlivců budou jedinci řízení spíše než jedinci řídící. Využití těchto nejvyšších četností vzorku, reprezentujících masu nositelů potenciální moci schopné v některých systémech — například volbami — blokovat rozhodnutí elity, je bez analýzy politického systému a neformálních struktur problémem.

3. Vlastní mocenská pyramida je jednak horizontálně strukturována a jednak vertikálně diferencována několika institucionalizovanými liniemi nebo participačními kanály moci. Tyto linie jsou jednak hlavními mobilitními kanály sociálního systému, jednak převodovými pákami centralizované pravomoci a institucionalizovanými kanály zpětné vazby. Jsou kromě

toho nepochybně arénou tlaků neformálních struktur. Jednotlivé linie nemají stejnou váhu. Pro naše potřeby bude patrně vhodné rozlišovat tyto linie (participační kanály) moci: a) KSČ, b) hospodářské řízení, c) státní správa, d) politické, společenské a zájmové organizace, e) participační kanál institucí kulturních a osvětových a prostředků masové komunikace (dodatečně doplněný).

4. Každý z těchto kanálů je horizontálně strukturován. Za významné a charakteristické považujeme zejména definování těchto úrovní, vždy od 6 do 1: pro linie a), c), d) to jsou úrovně územního členění přecházející v některých liniích do členění podle výrobních a pracovních jednotek. Linie b) svým členěním patrně tvoří vůči ostatním liniím určitý izolát. (Toto členění není členěním institucí, klasifikace institucí z něho však vychází jako ze schématu.)

Sama klasifikace jednotlivých rovin tam, kde je založena na územním členění, se může objevit jako problematická, položíme-li si otázku, co bodům této stupnice odpovídá ve skutečnosti — tj. zda celky symbolizované našimi body jsou skutečně životaschopnými, komplexními útvary. Je více než pravděpodobné, že mnoho takových míst není schopno vlastního organického života, že vlastní procesy mohou probíhat poněkud jinak, než ukazuje organizační struktura, s níž se snažíme v našich schématech pracovat.

5. Problém relací mezi participačními kanály je jednoduchý pouze při pohledu z dálky. Vedoucí role strany je normativně definována, její pozici vůči ostatním oblastem vymezeným liniemi b, c, d, e je možno schematicky znázornit určitým posunutím vrstev. Třebaže je v zásadě jasno, vynořuje se řada otázek, chceme-li problém uchopit empiricky: Je ono posunutí vrstev platné pro všechny roviny a pro všechny kanály? V jakém poměru? Nebo se podlaží nižších vrstev vzájemně vyrovnávají? Podlaží všech kanálů, nebo jen některých? Jaký je tvar participačních kanálů? Probíhají všemi vrstvami? Jaký je tvar horizontál? Jsou to vůbec horizontály? Atd.

6. Diferenciaci pozic individuů v pyramidě provádíme a) na základě lokalizace instituce v pyramidě moci, již je individuum vřazováno do interakční sítě pozic;

b) na základě postavení individua v této instituci; c) na základě participace individua v ostatních kanálech (funkce).

Ad a) Lokalizace instituce v pyramidě je prováděna na základě její příslušnosti k některému z kanálů moci a jejího vertikálního umístění v daném kanálu, arbitrárním přiřazením příslušného bodového hodnocení dané instituci. Toto zařazování institucí do „shluků“ reprezentativních pro jednotlivé kanály a jednotlivá patra od 6 do 1 se provádí na základě návrhu seznamu, zahrnujícího přibližně 100 až 150 institucí, vybraných a utříděných pro potřeby předvýzkumu sice se značnou dávkou apriorismu a svévole, ale nikoliv bez intuitivního povědomí praxe. Institucí rozumíme podnik, ústav, závod, organizaci apod., v níž je jednotlivce zaměstnán.

Ad b) Rozlišujeme tři kategorie postavení individua v instituci: 1. Vedoucí (nebo jeho zástupce) této instituce nebo její významné složky. V tomto případě diferencujeme širokou elitu pravomoci. 2. Vedoucí dílčí složky dané instituce. Tato kategorie zahrnuje masu aktuální participace na moci nebo pravomoci. 3. Kategorie řadových pracovníků dané instituce (bez podřízených).

Ad c) Uvažujeme možnou participaci těchto individuí v ostatních kanálech moci, zejména: 1. členství ve volených orgánech KSC (případně komisích), v místě nebo na pracovišti, v měřítku okresním, krajském, centrálním (ústředním), 2. členství ve volených státních orgánech (nebo komisích), zejména národních výborů, NS (SNR), soudů, v rozsahu sub 1., 3. členství ve volených orgánech (komisích) organizací Národní fronty v rozsahu sub 1. a 2.

7. Pro získání indexu jednotlivce situovaného v elitě pravomoci chceme násobit nejvyšší bodové hodnocení čtyřmi, v případě jednotlivce „aktuální participace“ násobit dvěma a půl, a v případě řadových pracovníků násobit jednou. U volených funkcí neprofesionálních pokládáme za směrodatné nejvyšší uvedené číslo odpovědi. Syntetický index lze získat vynášením indexu umístění jednotlivce v instituci dvěma a po přičtení nejvyššího čísla odpovědi volených funkcí kategorizování výsledku dosažené bodové hodnoty do stupnice 6—1, kde $6 = 15$ až 17 , $5 =$

12 až 14 , $4 = 9$ až 11 , $3 = 6$ až 8 , $2 = 4$ až 5 , $1 = 1$ až 3 .

Tento postup není definitivní a bude dále upřesňován. Výsledky předvýzkumu vcelku potvrdily očekávání a poněkud zkorigovaly původní metodologickou skepsi: zavedená měřítka a kategorie v materiálu skutečně diferencují.

8. Podobný postup umožní konstrukci mocenské pyramidy, jejíž vrstvy se budou prolínat, která bude relativně blíže než dva nabízející se mechanické postupy: a) konstrukce pyramidy z hlediska vedoucích a podřízených na každé jednotlivé horizontále, b) konstrukce pyramidy, v jejíž užší špičce by byli situováni vedoucí pracovníci, v rozšiřující se části řadoví pracovníci s předpokládanou zvýšenou participací na indexu moci své instituce a vrstvy, a pod nimi masa řadových pracovníků bez této možnosti.

V. Možná zjištění a cíle

Přes obtížnost a bezprecedentní kladení problému je nutno alespoň nesystematicky upozornit na některé otázky.

1. Elementárním cílem je diferenciací základních souborů: a) kádrové elity, b) masy participace, c) řadových pracovníků.

2. Diferenciací souboru elity politické (pozice profesionální a volená současně, plus odpovídající typ instituce) atd.

3. Popis a charakteristika diferencovaných souborů nejrůznějšími znaky dotazníku a indexy.

4. Stanovení významných a pozoruhodných charakteristik a pokus o určení znaků charakteristických pro klíčové pozice moci v kontextu vzorku i kontextu naší společnosti. Předpoklad: moc je „sběratelem“ některých znaků, tradičně zejména prestiže, majetkových poměrů, životního stylu, vzdělání.

5. Pokus o určení relativně stálých vzorců kumulace pozic — funkcí pro některé (které) pozice moci. (Mocensky reprezentativní systemizační vzorce individuí.)

6. Pokus o zhodnocení (typického) zdroje moci v dané (typické) pozici analýzou povolání, vzdělání, mobilitní dráhy (případně dalších faktorů): a) moc plyne z výkonu povolání, kvalifikace, doby přípravy (odbornický typ moci), nebo b) moc plyne z jiných momentů (například z členství

v KSC, z třídního původu) — v případě logického diskontinua dosažené pozice a životní dráhy, přípravy atd. Stanovit jejich adekvátnost v daných sférách.

7. Pokus o určení funkcionálních znaků „ideáltypu“ klíčových pozic moci vůbec i jednotlivých kanálů (případně rovin) a zkoumání skutečného stavu, případně dekompozice, apod.

8. Ověřit hypotézy, a) že lidé moci tvoří v populaci ostrovy, které leží v průsečíku několika základních (kterých) proměnných: prostorově — majetkově — interakčně — generačně — vzděláním — stabilitou (držením pozice) — životním stylem — apod.; b) že se lidé moci svými charakteristikami v ostatní populaci rozplývají (typ moci Pařížské komuny).

9. Zjištění případných významných odlišností teritoriálních, zejména českých zemí a Slovenska.

Tento nesystematický výčet by mohl pokračovat — pro ilustraci však postačuje.

10. Vzhledem k neadekvátnosti vzorku

pro zkoumání problematiky pozic moci je připravována sonda na základě vzorku určeného záměrným výběrem. Vzorek bude vycházet ze struktury naší problematiky tak, aby zahrnul jednotlivé participační kanály i horizontály. Sonda bude provedena metodou řízeného rozhovoru, s cílem ověřit možnosti podobného šetření a zjištění některých charakteristik, jež nezachytí velký celostátní vzorek.

Poznámky

- [1] J. J. Wiatr: *Spoleczeństwo*, PWN 1964, 381.
- [2] M. Duverger: *Die politischen Parteien*, J. C. B. Mohr, Tübingen, 1959.
- [3] K. Loewenstein: *Political Power and the Governmental Process*, University of Chicago Press 1957, 5.
- [4] O této problematice se zmiňuje i řada právníků, například O. Krouský: *Volební reforma*, Pokrok, Praha 1933.
K. Braunias. *Das parlamentarische Wahlrecht*, Berlin-Leipzig 1932.
- [5] K. Loewenstein: op. cit.
- [6] O. Krouský: op. cit.

**Poznámky k měření způsobu života
ve volném čase[1] pro potřeby výzkumu
vertikální sociální diferenciace
obyvatelstva ČSSR**

JIŘÍ LINHART

Fakulta všeobecného lékařství KU,
katedra filosofie, Praha

Poznámky se rozpadají na dvě části: První část (I) obsahuje základní teoretická východiska měření a nutné definice bez nároků na úplnost a pojmovou preciznost, druhá část (II) obsahuje informaci o vytvořené měřicí stupnici „životního stylu“, nebo snad — lépe řečeno — „způsobu života ve volném čase“, a konkrétní metodiku šetření.

I

Axiomem soudobého marxismu je teze o moderním člověku jako všestranném konzumentu a všestranném producentu. Tento axiom není konstatováním faktu, ale spíš hodnotou, o kterou usilujeme a o níž se domníváme, že k ní společnost směřuje. Materiálním substrátem, na kterém se tato vize může uskutečnit, je rozšiřující se sféra volného času v moderní společnosti. Ve sféře volného času a ve sféře jeho využití může dojít k emancipaci člověka a k likvidaci odcizení pramenícího z dělby práce [2]. Kritérium volného času, jeho množství a využívání je tedy do jisté míry i kritériem modernosti československé společnosti, jak to vyplývá z určení moderní industriální společnosti jako společnosti volného času [3].

Životní styl není pouze problémem dostatku nebo nedostatku volného času. *Životní styl můžeme právě chápat jako problém využití volného času, jeho struktury co do náplně a zároveň i prostředí, ve kterém je volný čas (a konečně i čas vůbec) realizován.* Je tedy životní styl člověka určován jednak osobním, subjektivním přístupem (postojem člověka k sobě samému, k prostředí, k věcem a lidem kolem sebe, a v neposlední řadě i postojem k volnému času), jednak je určován mechanismem společenského rozdělování a společenskou dělby práce, a pravděpodobně i klimatickými a biologickými faktory. Lze tedy mluvit o životním stylu jako o určitém momentu kultury dané

společnosti. *Určitý stupeň životního stylu, měřený určitou operacionálně definovanou stupnicí odpovídající určitým teoretickým východiskům, můžeme tedy charakterizovat jako průsečík subjektivní lidské orientace (lidského chtění, směřování a aktivity) a společenských možností, které jsou stanoveny a konkretizovány určitým mechanismem společenského rozdělování.*

Moment subjektivní lidské orientace směřuje jednak k osobnostní, motivační struktuře člověka, jednak k celému kulturnímu milieu skupiny, kterou je tak či onak ovlivňován; moment společenského rozdělování a dělby práce pak směřuje k problematice sociálního statusu (příjmu, moci, charakteru práce, prestiží atd.) a celému sociální struktuře. *Životní styl není možno zároveň pokládat za výhradně závislou, odvozenou proměnnou, vzhledem k tomu, že určitý životní styl (určitý způsob chování, zvyky, postoje a celý systém očekávaného chování zahrnující i konzumní zvyklosti) je často přímo předpokladem výkonu určité socioprofesionální funkce (například universitního profesora, diplomata, vedoucího personálního oddělení) [4]. Vzhledem k tomu lze tedy chápat kategorii životního stylu jako rovnocennou složku sociálního statusu, která souběžně se socioprofesionálním zařazením, podílem na moci, prestižem a příjmem tvoří multidimenzionální model socioprofesionálního statusu a jejíž interkorelace s ostatními složkami ovlivňuje vnitřní konzistentnost statusu [5].*

Na tomto místě je zároveň nutno podtrhnout i význam životního stylu pro vnitřní soudržnost skupin, vrstev a tříd, právě tak jako jeho význam pro ideologickou reflexi postavení člověka ve společnosti. Vydeme-li z určení stupně životního stylu, vidíme, že existují tři teoretické možnosti vzhledem k subjektivní orientaci člověka (k jeho potřebám):

a) Potřeby a orientace člověka jsou v souladu s uspokojováním těchto potřeb společenskou distribucí.

b) Potřeby a subjektivní připravenost člověka jsou menší než možnosti a prostředky, které mu společnost v určité formě dává.

c) Potřeby a subjektivní i společenská připravenost člověka jsou na vyšším stupni než možnosti jejich realizace v rámci společenského systému.

Pro nás je nejdůležitější případ uvedený pod bodem a), který naznačuje plnou kongruentnost statusu a subjektivní připravenosti; příklady uvedené pod body b) a c), vedoucí k problematice společenské mobility a motivace výkonu, které mohou hrát pozitivní nebo disfunkční roli, jsou mimo rámec našeho zkoumání a vyžadovaly by zřejmě zvláštní studii.

Vzhledem k diferenciaci životního stylu dané populace lze uvažovat především dva modely:

a) Model nivelizované společnosti by v podstatě předpokládal úplnou neškálovatelnost životního stylu, samozřejmě pouze v teoretickém případě, protože taková společnost v industriálních státech neexistuje.

b) Model stratifikované společnosti, kde životní styl je v jednotlivých složkách populace diferencován, a to buď v kontinuu nebo v diskontinuitě.

Pro československou společnost můžeme předpokládat model diferencované stratifikované společnosti, o jejímž charakteru z hlediska životního stylu však nemůžeme před vlastním výzkumem nic podstatného vypovědět.

Šetření si neklade za úkol plně vyčerpat problematiku způsobu života ve volném čase nebo životního stylu. To se ukazuje jako zcela nemožné, již vzhledem k metodickým omezením vyplývajícím z použité metody zkoumání a konečně i z použité techniky získávání dat. Projekt si klade za cíl v této oblasti potvrdit řadu základních hypotéz, které, jak se domnívám, zcela opravňují zařazení této problematiky do šetření, a které jsou prostřednictvím použitých metod a technik ověřitelné.

V následujícím seznamu uvádím nejdůležitější hypotézy, které bude šetření verifikovat, přičemž je jasné, že celkový počet ověřených a zpracovaných hypotéz bude daleko vyšší.

1. Předpokládám pozitivní, lineární závislost mezi životním stylem a prestižem, podílem na moci, socioprofesionálním zařazením a vzděláním, a to významnou alespoň na jednorázovou hladinu.

2. Předpokládám plnou kongruentnost proměnné „životní styl“ s ostatními prvky statusu. Předpokládám, že matice interkorelací bude z naprosté většiny vysvětlitelná jedním společným faktorem, „sociálním statutem“.

3. Předpokládám statisticky významné korelace s lokalitou (vyšší životní styl ve městech, nižší na vesnici, vyšší v centru země, nižší v pohraničí).

4. Předpokládám závislost životního stylu na typu socioprofesionální mobility, a to jednak vzhledem k mobilitě intragenerační, jednak vzhledem k mobilitě samotného jednotlivce. Tuto závislost předpokládám následujícím směrem:

a) Rodiny s tradičním vysokým statutem mají vyšší životní styl než rodiny, které dosáhly vysokého statusu teprve nedávno.

b) Respondenti, kteří dosáhli vzestupu teprve nedávno, mají nižší životní styl než respondenti, kteří dosáhli vysokého statusu již na začátku své dráhy.

c) Pokles, resp. vzestup životního stylu se opoždí za poklesem sociálního statusu.

Vzhledem k tomu, že z metodických i časových důvodů byla ze šetření vyňata problematika mobility životního stylu, domnívám se, že verifikace hypotéz 4 a, b, c bude pouze přibližná a bude ji nutno provést v samostatném šetření.

Uvedené hypotézy budou v průběhu šetření dále zpřesňovány a rozšířeny.

II.

Operacionalizace a měření životního stylu
Vydeme-li z definice na straně 715, pak můžeme tvrdit, že měřítko životního stylu by mělo nutně obsahovat tyto složky: a) množství volného času; b) složitost aktivit vyvíjených respondentem ve volném čase; c) prostředí, ve kterém jsou tyto aktivity realizovány; d) množství, výběr a kvalita interakcí s ostatními lidmi; e) hodnoty, především hodnoty související s problémem volného času a práce.

Sumace těchto proměnných v určité metodicky zdůvodnitelné formě by nám pak

dala představu o stupni životního stylu respondenta. Takto vytvořená stupnice životního stylu by zřejmě měřila složitost činností člověka ve volném čase a místo volného času v životě respondenta. Z hlediska měření by pak tomuto kontinuu daleko více odpovídal vicedimenzionální model.

Základní potíž tohoto měření spočívá v tom, že uvažované proměnné není možno měřit přímo (např. pozorováním), ale že je zde třeba hledat další proměnné, ve kterých jsou tyto — z našeho hlediska primární — proměnné obsaženy jako společný faktor. Na základě určité teoretické a metodické úvahy [6] byly vybrány následující proměnné, kterých je podle našeho názoru možno použít jako nepřímého ukazatele výše uvedených proměnných:

- a) Kvalita bytu respondenta (prostředí) [7].
- b) Vybavení bytu respondenta (prostředí + minimalizace časových ztrát při reprodukci pracovní síly).
- c) Použití služeb (minimalizace časových ztrát při reprodukci pracovní síly = = zvětšení objemu volného času).
- d) Způsob prožití dovolené (rozsah volného času + složitost činností ve volném čase).
- e) Udávané činnosti ve volném čase (složitost činností).
- f) Konzumpce kulturních hodnot (složitost činností ve volném čase).
- g) Prestiž osob, které respondent udává jako své přátele (množství a výběr interakcí).

Na základě metodické rozvahy byly z předvýzkumu, který měl ověřit reálnost vytvoření podobných stupnic, vyloučeny otázky směřující k postižení hodnotových ukazatelů. Ze šetření byly pak dále vypuštěny údaje týkající se prestiže přátel respondenta, a to z toho důvodu, že nebylo možno zjistit prestižní koeficienty ke všem udávaným profesím. Otázka množství a výběru interakcí je tak zastoupena pouze údajem o způsobu prožití dovolené, což je však předpoklad, který by bylo nutno — právě tak jako u ostatních výše uvedených proměnných — nějakým způsobem seriálněji ověřit (např. faktorovou analýzou).

Na základě těchto proměnných by tedy bylo možno horní hranici „životního sty-

lu“ operacionálně definovat následujícím způsobem: *Respondent s horní hranicí životního stylu má vlastní byt s určitým standardem vybavení, používá služeb, udává činnosti ve volném čase, které mají charakter složitých či kulturně hodnotných koníčků a zálib, využívá dovolené pro svou rekreaci a podílí se na konzumpci kulturních hodnot.* Respondenta s nejnižší hranicí životního stylu pak lze definovat pomocí negativních charakteristik respondenta s horní hranicí životního stylu. Mezi takto vymezenými horními a dolními hranicemi životního stylu existuje pak určité kontinuum pozic, které můžeme považovat za stupně životního stylu. Domnívám se, že můžeme pokládat tuto operacionální definici za přijatelnou vzhledem k výchozím diskusím, která jsme uvedli dříve. Zároveň tím, že proměnné zachycují činnosti s různým stupněm možnosti alternativního chování [8], odpovídají dobře i pojetí životního stylu jako průsečíku mezi lidským usilováním a společenským rozdělováním.

Pokus o ověření škál životního stylu byl proveden na souboru zhruba 300 osob, mužů i žen, vybraných na základě kvótního výběru. Při výběru byla respektována kritéria velikosti obývané lokality, národnosti, pohlaví a socioprofesionálního postavení. Tomuto vzorku bylo předloženo zhruba 70 otázek, jež se týkaly výše uvedených proměnných. Jednotlivé baterie otázek obsahovaly otázky o rozsahu příslušenství bytu respondenta a jeho vlastnickém vztahu k bytu (družstevní byt, podnájem atd.), o vlastnictví různých předmětů osobní spotřeby i předmětů tvořících vybavení domácnosti, o návštěvě kina, divadla, výstav, koncertů, o odběru tiskovin s odborným zaměřením, o četbě odborné literatury, o způsobu prožívání dovolené, používání služeb a podobně. Ve speciálně položené otevřené otázce byl zároveň respondent požádán, aby sdělil tři činnosti, kterými se nejvíce zabývá ve svém volném čase. Volný čas byl v tomto případě vymezen shodně s všeobecným pojetím jako ta část dne, která člověku zbude, odečteme-li dobu prožitou v zaměstnání, spánek a nejdůležitější činnosti vedoucí k zabezpečení prosté reprodukce pracovní síly člověka (úklid, vaření, drobné opravy, nákupy atd.). Praxe však ukázala, že na toto vymezení, přestože bylo z textu otázky jasně patrné, nebrali respondenti příliš velký zřetel, což se však ukázalo spíše jako plus než jako minus.

Odpovědi na otázky byly získány formou rozhovoru tazatele s respondentem (řízený rozhovor). Akci provedli tazatelé Studijního oddělení Československého rozhlasu. Ze získaného materiálu byly vykonstruovány šestistupňové škály pro výše uvedené proměnné, zčásti na základě volné kategorizace a zčásti

na základě regulérních technik škálování (skalogram). Na základě volné kategorizace byla sestavena škála kvality bytu (kombinuje rozsah příslušenství s vlastnickým poměrem k bytu) a škála způsobu trávení dovolené (kombinuje dovolenou v zahraničí během posledních tří let s údajem o způsobu využití dovolené v minulém roce). Škála konzumce kulturních hodnot a škála vybavenosti byly získány na základě skalogramové analýzy. Škála využití služeb byla získána prostým součtem služeb udávaných respondentem [9]. Sestímistná stupnice složitosti činnosti ve volném čase byla získána — po předchozím neúspěšném použití soudových technik — na základě zařazení činnosti do jedné ze stupnic škály kódovačem. Pro zařazování dostal kódovač velmi podrobný návod a byla provedena zkouška spolehlivosti práce kódovačů. Činnosti uvedené respondentem byly na základě instruktaže a instrukcí zařazovány kontrolní skupinou kódovačů vcelku shodně, bez velkých rozdílností. Získané škály mají charakter ordinálního znaku, je však třeba mít na zřeteli, že převážná část těchto škál jsou v podstatě škály arbitrární. Dále byl podniknut pokus o sestavení škály životního stylu ze získaných škál. Byly zvoleny dvě techniky: Likertova technika sumovaných odhadů a technika skalogramu zavedená Guttmanem [10]. Likertova technika v podstatě spočívá v sumaci jednotlivých dílčích škál, u kterých se předem zjišťuje jejich vhodnost na základě velikosti koeficientu diskriminace a výše vzájemné korelace součtu a dílčí škály. Technika skalogramu se opírá o matematický a logický model, který lze prostředky a symbolikou formální logiky vyjádřit takto [11]:

$$\pi [(a_1(x) \& (a_{n-1}(x) \& a_n) \rightarrow (a_{n+1}(x) \& \dots \& a_m(x)))] \text{ XER}$$

$a_1(x)$ = odpověděl nesprávně

$a_1(x)$ = odpověděl správně

R = množina všech respondentů

Neboli, vyjádřeno slovy: Pro všechny respondenty platí, že jestliže respondent odpověděl nesprávně na otázky $a_1, a_2, \dots, a_{n-1}$ a odpověděl správně na otázku a_n , pak odpověděl správně i na otázku $a_{n+1}, a_{n+2}, \dots$ až na otázku a_m . Množina nesprávných odpovědí může být prázdná. V praxi se pak ujal značení, které správnou odpověď klasifikuje ve schématu znaménkem „+“, nesprávnou odpověď pak jako „-“. Perfektní skalogram sestávající ze čtyř otázek můžeme pak v této formě znázornit takto:

+ + + + stupeň 1 nejvyšší
 - + + + stupeň 2
 - - + + stupeň 3
 - - - + stupeň 4
 - - - - stupeň 5 nejnižší,

dotázaný nezodpověděl ani jednu z otázek správně. Za správně zodpovězenou otázku se může pokládat např. správně vypočtený příklad z matematiky, souhlas s nějakým tvrzením, v tomto případě např. návštěva výstavy, vlastnictví určitého předmětu a podob-

ně. Vidíme, že použití skalogramové techniky má oproti jiným škálovacím technikám určité výhody:

- Tato technika umožňuje škálovat přímo data nominální stupnice [12].
- Skalogram snižuje počet otázek nutných k změření určité proměnné.

Z matematických podkladů této techniky zároveň vyplývá, že skalogram je určitým ověřením jednodimenzionálnosti vytvořené škály, přičemž přechod k vícedimenzionálnímu modelu je přes latentní struktury možný.

Určitou nevýhodou této techniky je pak skutečnost, že se nám často podaří z materiálu vyvodit více stupnic, které odpovídají danému modelu, často se však interpretačně dosti liší. „Čistý“ skalogram představuje stroze deterministický model, takže odzkoušený čistý skalogram zároveň představuje „vzorec“ životního stylu, spotřeby, vybavení domácnosti atd. V praxi ovšem „čistý“ skalogram dostaneme pouze výjimečně, takže stroze deterministický model se mění na model pravděpodobnostní [13]. Neúplné řádky, tj. řádky, které se nějakým způsobem vymykají perfektnímu modelu, např. řádek + + - +, je třeba určitým způsobem sjednotit s řádky perfektního skalogramu, což je poměrně snadné.

Vidíme tedy, že tyto techniky vedou k rozdílným operacionálním definicím životního stylu. Jestliže škála založená na Likertově technice je prostou sumací jednotlivých škál a každý stupeň je tedy mechanickým konglomerátem různých částí škál, potom skalogram vlastně definuje životní styl jako určitou relativně pevnou strukturu činnosti (přesněji řečeno výpovědi o činnostech) a snaží se nalézt v těchto činnostech určitý řád a hierarchii. Ukazuje se, že na této bázi je možno i přímo poměrně přesně určit obsah jednotlivých stupňů.

Jak škála sestavovaná podle Likertovy metodiky, tak skalogram vycházely ze základních proměnných, o kterých jsem již referoval výše. Při Likertově technice jsem pracoval přímo s celými škálami, tj. i skalogramy jsem používal v upravené formě, při sestavování skalogramu jsem používal ze skalogramových škál přímo jednotlivé otázky, které je tvořily, ostatní škály jsem různým způsobem dichotomizoval. Kritériím platným pro Likertovu techniku nevyhověly škály bytu a využití služeb. Proto nebyly tyto škály pojaty do konečné škály životního stylu. Především škála využití služeb se ukazovala jako relativně cizí element [14].

Při pokusu o sestavení skalogramu z různých otázek byly sestaveny dva skalogramy, které měly přibližně stejný gnoseologický obsah. Uvedu přibližně a zkráceně obsah jednotlivých otázek, a zároveň tyto otázky umístím na stupeň, který ve skalogramu zaujmají [15].

Obě tyto škály měly odpovídající a přijatelný koeficient reproducibility (I. škála 0,845, II. škála 0,881), ostatním kritériím však vyhovovaly pouze zčásti. Obě

Stupeň	Skalogram I	Skalogram II
1	Vlastnictví auta (2)	Během tří let návštěva ciziny (3) alespoň 2 x
2	Vlastnictví knihovny nad 100 svazků (4)	Během tohoto roku návštěví výstav výtvarného umění (4)
3	Dovolenou v tomto roce prožil mimo své bydliště (3)	Uvedl jako obvyklou činnost ve volném čase buď nějakou veřejnou činnost, nebo aktivní sport, případně „koníčka“ (5)
4	Uvádí pravidelné sledování vydání nových knih, recenzí apod., (4)	Vlastnictví ledničky (2)
5	Vlastnictví televize (2)	Vlastnictví bytu se základním příslušenstvím (voda, klozet) (1)
6	Respondent nezodpověděl ani jednu otázku kladně.	

škály mezi sebou (po sjednocení neúplných řádků) velmi vysoce korelovaly ($r_s = +0.789$, $N = 300$, významné na 0,1 procenta). Aby byla přesnost určení stupně životního stylu respondenta vyšší, navrhl jsem použít součtu obou škál. Kategorie jsou voleny tak, aby smysl skalogramu zůstal zachován. Domnívám se však, že tato výsledná škála již nemá všechny vlastnosti skalogramu a bude jistě lépe, budeme-li ji považovat za přechodný typ mezi skalogramem a bodovacími škálami. V každém případě této škále daleko lépe odpovídá přívlastek „vicedimenzionální“ než „jednodimenzionální“, což by bylo možno ověřit analýzou latentních struktur.

Z matematického modelu skalogramu vyplývá, že respondent, který odpoví kladně na určitou otázku, s velkou pravděpodobností odpoví kladně i na otázky další. V našem případě to znamená, že jestliže respondent uvádí vlastnictví auta a vícenásobné návštěvy v zahraničí, měl by zároveň uvést i vlastnictví knihovny, televize, návštěvy výstavy atd. — samozřejmě pouze v tom případě, že se jedná o

respondenta, jehož výpovědi stoprocentně splňují matematický model skalogramu. Protože jsou však do skalogramu zařazeny otázky tvořící součást speciálních skalogramů (v tomto případě skalogramů „vybavení domácností“ a „konzumce kulturních hodnot“) je rozsah určitých stupňů stupnice životního stylu širší. Například z údaje o vlastnictví auta zároveň s velkou pravděpodobností vyplývá i vlastnictví mixérů, ledničky, ždímačky, pračky a televizoru, z údaje o návštěvách výstav výtvarného umění vyplývá i vlastnictví knihovny s více než sto svazky, návštěvy divadel, koncertů, sledování recenzí a zpráv o kulturních pořadech a o víceméně pravidelném styku s knihovnami. Je však samozřejmé, že nedůslednost, která se u části respondentů projevuje, nemá v tomto případě vliv na výslednou hodnotu škály životního stylu.

Chtěl bych se závěrem pokusit o určitou charakteristiku jednotlivých stupňů životního stylu, jak jsou definovány pomocí techniky skalogramu. Charakteristiky budu podávat od nejnižšího stupně (tj. od šestého), protože charakteristika vyššího stupně zahrnuje i pozitivní prvky stupně předchozího.

6. stupeň (nejnižší): Způsob života je zcela prosycen starostmi o prostou reprodukci pracovní síly, rekreační činnosti zde vystupují pouze v elementární formě jako spánek, zábava v restauraci, do značné míry neexistuje pojetí volného času, chybí základní vybavení domácnosti, konzumce kulturních hodnot není zjištěna.

5. stupeň: Existuje základní vybavení domácnosti, činnosti ve volném čase nemají charakter zálib a nejsou vyhraněny, konzum kulturních hodnot se z větší míry vyčerpává konzumací masové kultury (rádio, časopisy, televize) [16].

4. stupeň: Vybavení domácnosti zajišťuje určitý komfort (vzhledem k ostatním formám vybavenosti je možno jej charakterizovat jako střední); ve vztahu ke kulturní konzumci se projevuje určitá aktivita, sledování masové kultury je samozřejmostí, činnosti ve volném čase zhusta přecházejí v záliby a koníčky.

3. stupeň: Vybavení domácnosti zajišťuje značný komfort (střední a vyšší); existuje rozvinutý způsob trávení dovolené, převážně mimo vlastní bydliště (chata, táboření, pobyt v hotelu atd.); mezi činnostmi ve volném čase jsou udávány koníčky, záliby, studium, veřejná činnost, aktivní sport, ve vztahu ke kulturním hodnotám se projevuje určitá aktivita.

2. stupeň: Vyšší vybavení domácnosti (vyšší než střední), záliby a koníčky, rozvinutý způsob prožívání dovolené, sklon ke shromažďování kulturních předmětů (knihy, sta-

rožitnosti, obrazy), konzumpce specializovaných kulturních hodnot.

1. stupeň: Nejvyšší zjistitelné vybavení domácnosti, pravidelná návštěva zahraničí, rozvinuté činnosti ve volném čase, zhusta specializované knižky (sběr starých tisků, vlastní tvorba, veřejná činnost atd.).

Tato interpretace jednotlivých stupňů skalogramu má podle mého mínění své opodstatnění pouze pro ty komplexy výpovědí, které se příliš neliší od perfektního modelu skalogramu. Samotná interpretace se zakládá jednak na vlastním smyslu otázek zařazených do skalogramu životního stylu, jednak na rozboru odpovědí, které jsem získal zařazením volné otázky, a zčásti i na hloubkových rozhovorech.

Co se týče rozložení odpovědí ve stupnici škály, ukazuje se, že jak škála sestavená podle Likertovy techniky, tak škála sestavená pomocí skalogramu mají v podstatě normální rozložení odpovědí. U stupnice získané pomocí skalogramu se odpovědi seskupují spíše k 4., 5. a 6. stupni škály. Skalogramová škála koreluje pozitivně se složitostí práce respondentů ($r_s = 0,33$, významnost $0,1\%$, $N = 120$), se vzděláním ($r_s = 0,46$, významnost $0,1\%$, $N = 120$) a se statusem složeným ze vzdělání, složitosti práce a příjmu ($r_s = 0,58$, významnost $0,1\%$, $N = 119$). Protože se však jedná o soubor tvořený jak z mužů, tak z žen, není možno tyto korelace mechanicky srovnávat s výsledky, které byly získány v předvýzkumu mikrocentru (zde se jednalo pouze o soubor mužů), nehledě na to, že jak metoda výběru, tak i velikost souboru byla podstatně jiná.

Poznámky:

[1] V tomto článku chápu pojem „životní styl“ jako synonymum pojmu „způsob života ve volném čase“. Činím tak vzhledem k ekonomii vyjadřování, i když se domnívám, že se oba pojmy od sebe dosti liší.

[2] Jsem si vědom toho, že řada západních i marxistických teoretiků zjišťuje v době volného času stejné, ne-li horší odcizení než v pracovním procesu. Osobně se však domnívám, že tento jev je pouze dočasnou a přechodnou stránkou vývoje industriálních společností.

[3] Viz např. z našich badatelů Filipcová, Selucký.

[4] Viz např. požadavky na výběr vedoucích pracovníků v americké personalistice. Podrobně o tom např. A. Matejko, *Sociologická základu práce*, Warszawa 1961.

[5] Za rozhodující složku sociálního statusu pokládá životní styl např. M. Weber, Bendix, Lipset a další.

[6] J. Linhart: *Způsob života ve volném čase pro potřeby výzkumu sociální vertikální diferenciací obyvatelstva ČSSR*. Podkladový materiál k jednání symposia o projektu výzkumu vertikální sociální diferenciací a mobility obyvatelstva ČSSR, Praha, červen 1967.

[7] V závorce jsou uvedeny primární proměnné, které tím nepřímo měříme.

[8] Různým stupněm alternativního chování rozumím různou možnost člověka uspokojovat své přání vzhledem k této činnosti. Např. návštěva biografu má ve srovnání s možností získat byt vysoký stupeň alternativního chování, protože je v podstatě závislá na ochotě jít do biografu a na reper-toáru, naproti tomu získání bytu je závislé na finanční situaci jednotlivce, na bytové politice, známostech apod.

[9] Bylo sledováno pět základních služeb obyvatelstvu: úklidové služby, praní a žehlení prádla, drobné opravy, veřejné stravování, speciální služby krejčovské, ševcovské atd. Z těchto proměnných se nepodařilo sestavit vyhovující skalogram.

[10] V sondách, které předcházely předvýzkumu, byla ověřována též možnost sebezaražení respondenta do některé z pěti kategorií životního stylu. Respondentovi byly předloženy tři obrázky, na kterých byly vyobrazeny různé předměty a symboly činností relevantních pro tuto oblast, jako např. praní prádla na vaše, návštěva baru, poslech televize, jízda na lyžích. Symboly a předměty byly umístěny na jednotlivých obrázcích tak, jak to podle našeho názoru odpovídalo obecnému povědomí toho, co je pokládáno za styl „vysoký“ a co za styl „nízký“. Respondent měl možnost buď vybrat přímo určitý obrázek, nebo dva obrázky, případně měl možnost odmítnout sebezaražení. Pro vysoký počet odmítnutí, potíže s tazateli a snahu respondentů zařazovat se doprostřed škály bylo od této metody upuštěno. Výsledky však byly zajímavé pro hloubkový výzkum.

[11] Logickou formalizaci skalogramové techniky provedl P. Jirků, asistent katedry dialektického a historického materialismu FVL.

[12] Data ordinální stupnice o vyšším počtu alternativ než dvě musí být pro potřeby skalogramové analýzy dichotomizována.

[13] Aby měl skalogram diagnostickou hodnotu, nesmí být koeficient reproducibility nižší než 0,8, a zároveň musí splňovat i některé další požadavky týkající se rozložení chyb ve skalogramu.

[14] Údaje o použití služeb nebylo rovněž možno zařadit do skalogramové stupnice životního stylu, protože se velmi podstatně lišily od matematického modelu této techniky.

[15] V závorce za příslušným údajem jsou označena čísla proměnných, ve kterých tento element tvoří určitý stupeň nebo stupně.

1 = škála bytu

2 = škála vybavenosti domácnosti

3 = škála prožití dovolené

4 = škála konzumpce kulturních hodnot

5 = škála složitosti činností ve volném čase.

Nejde tedy o čísla nebo body. Otázkám umístěným na prvním stupni se přiřazuje 5 bodů, na druhém stupni 4 body ..., na 5. stupni 1 bod. Při konstrukci konečné škály se všechny body sečtou a výsledný skóre se kategorizuje.

[16] Je zajímavé, že respondenti zařaditelní

do této kategorie uvádějí v otevřené otázce daleko více poslech rádia, televize a četbu novin a časopisů než ostatní skupiny. To však zřejmě neznámá, že by tito respondenti byli nejhorlivějšími konzumenty masové kultury. Vzhledem k tomu, že J. Ort a J. Votavová ze studijního oddělení Čs. rozhlasu

zjistili, že i u pořadů s výrazně rekreativní funkcí (KOLOTOČ, MIKROFORUM) roste poslech s vyšší vzdělání, zdá se, že je to nepravděpodobné. Jde spíše o to, že v této skupině populace má konzum těchto pořadů a zdrojů kultury jisté relativně dominantní postavení.